

Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lûgati't-Türk

Karahanlı devri Türk edebiyatının ilk örneklerini ihtiva eden Divânü Lûgati't-Türk, Türk dilinin ilk sözlüğüdür. Kâşgarî Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed (Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud) tarafından 1072 yılının 25 Ocak'ta, Çarşamba günü yazılmaya başlanmış ve 9 Ocak 1077 Pazartesi günü bitirilmiştir. Kâşgarlı Mahmud eserini aynı yıl Ebül-'l-Kasım Abdullah'a takdim etmiştir. Ebül-'l-Kasım Abdullah, 1075-1094 yılları arasında Abbâsî tahtında oturan halife Muhammedü'l-Muktedî bi-emrillâh'ın oğludur.

Divânü Lûgati 't-Türk'ün İstanbul Millet Kütüphanesinde bulunan biricik nüshasının istinsahı, Sâve'de doğup Şam'da yaşayan Muhammed bin Ebî Bekr ibni Ebi'l-Feth tarafından 1 Ağustos 1266 Pazar günü Şam'da tamamlanmıştır.

İlk Türk sözlüğünün yazarı Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı hükümdar sülâlesine mensup bir şehzade idi. Babası Hüseyin Çağrı Tigin 1056-1057 yıllarından Önce Barsgan emîri Arslan İlig idi. Dedesi Muhammed Buğra Han bin Yusuf, 1056-1057 yıllarında Doğu Karahanlıların hakanı olarak Kâşgar'da hüküm sürdü. Onun babası Yusuf Hânın Kadir Han 1026-1032 yılları arasında Karahanlı hükümdarı idi. Yusuf'un da babası Harun Hasan Küç Buğra Han'dı. Kâşgarlı Mahmud'un "Türk illerini Sâmânîlerden alan beydir" dediği (DLT 1-112) atası işte budur. Gerçekten Harun bin Süleyman 992'de Sâmânîlerin merkezi Buhara'ya almıştır. Harun'un babası Süleyman Baytaş Arslan Hân, onun da babası Müslümanlığı kabul eden meşhur Abdülkerim Satuk Buğra Han'dır. Demek ki Kâşgarlı Mahmud, Satuk Buğra Han'ın altıncı nesilden torunudur.

Divânü Lûgati 't-Türk; Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapça'dan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçe'yi öğretmek, böylece o zaman hemen hemen tamamı Türklerce idare edilen Ön Asya'da Arapların Türklerle kolayca münasebet kurmalarını sağlamak için yazılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'a göre Tanrı, Türkleri her millettten üstün yaratmış, yer yüzüne onları hâkim kılmış, hakanları onlardan çıkarmış ve dünya milletlerinin idaresini onların eline vermiştir. Bunun içindir ki Allah, Türklerle beraber çalışanı aziz eyler, dileğine kavuşturur ve kötülerin şerrinden korur. Derdini anlatmak ve Türk-

lerin gönlünü kazanmak için de onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur.

Eser, Araplara Türkçe'yi öğretmek maksadıyla yazıldığı için Türkçe'den Arapça'ya bir sözlük olarak düzenlenmiştir. Eserin çeşitli izahları ihtiva eden kısımları Arapça'dır. Türkçe kelimelerin ve bunlarla ilgili örneklerin mânâları da Arapça olarak verilmiştir. Yine aynı sebeple, yâni Araplara Türkçe öğretmek maksadı güdüldüğünden o zamanki Arap lûgatçiliği geleneğine uyulmuş ve Türkçe kelimeler, Arapça kelimelerin hususiyet ve vezinlerine göre sıralanmıştır.

Unutmamak gerekir ki Divânü Lûgati't-Türk her şeyden önce bir Türkçe-Arapça sözlüktür. Fakat Kâşgarlı Mahmud basit bir sözlük yazmakla yetinmemiştir. O, üstün bir milletin mensubu olduğuna inanan; gönlü Türklük sevgisiyle dolu; zihni, Türk milletinin ve çeşitli Türk boylarının Türkçe'nin ve çeşitli kollarının, Türk edebiyatının ve folklorunun, Türk düşüncesinin ve yaşayış tarzının, Türk efsane ve destanlarının, nihayet Türk ülküsünün bilgi ve şuuruyla mücehhez bir Türk milliyetçisi idi. İşte bütün bu duygu, sevgi, bilgi, inanç ve ülkü, Kâşgarlı'nın eserine aksetmiş ve Divânü Lûgati't-Türk'ü basit bir sözlük olmaktan çıkararak, birçok konuda küçük serpintiler halinde de olsa, o zamanki Türklük bilgisinin bir el kitabı haline getirmiştir. Bunun içindir ki, kendisi de modern Türkolojinin babası sayılan Radloff'un yaptığı gibi, Kâşgarlı Mahmud'u "türkolojinin babası" kabul etmek hiç de yanlış sayılmaz.

Kâşgarlı Mahmud daha önce Cevahir ü-Nahufî Lûgat it-Türk adıyla Türkçe'nin bir gramerini de yazmıştı. Bu mühim eser ya büsbütün yok olmuş, ya da henüz bulunamamıştır. Ancak Divânü Lûgati't-Türk 'ün çeşitli yerlerinde Türkçenin gramerine ait bilgiler vardır ve bunlar hiç de azımsanacak ölçüde değildir. Gerek kayıp eseri, gerek Divan'daki gramerle ilgili notları dolayısıyla kâşgarlı Mahmud aynı zamanda ilk Türk gramercisidir. Divan'da çeşitli Türk boylarının ağızları üzerinde de müşâhade ve derlemelere dayanan tesbitler ve mukayeseler vardır, bu açıklamaları dolayısıyla Kâşgarlı, Türk ağız ve şive araştırmalarının ilk mütehassısı yani ilk diyalogologudur.

Türk boyları, ülkeleri, Türklerin adet ve

an'aneleri, çeşitli destan ve efsaneleri hakkında verdiği bilgilerle Kaşgarlı Mahmud çok yönlü bir Türkolog olarak karşımıza çıkar. Kelimeler için verdiği örnek cümlelerle hem Türklerin o zamanki yaşayış tarzlarına ışık tutar, hem de Türkçe cümle yapısı üzerinde çalışmaya imkan hazırlar. Hemen hemen bütün kelimeleri örneklendirmekle Kaşgarlı âdeta modern bir sözlükçü gibi çalışmıştır.

Örnekler arasında şiir parçaları ve atasözleri de vardır. İşte bu sebeple Dîvânü Lûgati't-Türk Karahanlı Türk edebiyatının da mühim bir eseridir. Divan'daki şiirlerin yazılış tarihleri hakkında her hangi bir kayıt yoktur. Pek çoğunun anonim olduğu ve birkaç yüz yıldan beri söylenegeldiği tahmin edilebilir. Alp Er Tonga'ya ait dördlükler, herhalde Türk şiirinin en eski örnekleri olarak kabul edilmek gerekir. Gerek Dîvân'da, gerek Kutadgu Bilig'de, Şehnâme'deki Efrâsiyâb'la aynı şahıs olduğu belirtilen Alp Er Tonga, M. Ö. 626-624'te Öldürülmüştür. Bu destanı şahsiyetin ölümünden sonra söylenen sagunun, M.S. 11. yüzyıla kadar gelmesi son derece ilgi çekicidir. Bu dördlükleri herhalde Türk destanının parçalarından saymak lâzımdır. Destanların husûsiyeteleri icâbı dördlüklerin devamlı olarak değişmesi tabiidir. Dîvânü Lûgati't-Türk'teki şekilleri, Karahanlı devri dil Özellikleri göstermektedir.

Divan'daki diğer şiirlerin tarihlerini kestirmek güçtür. Ancak, Karahanlıların Uygurlar, Tangutlar, Basmıllar ve Yabakular'la yaptıkları savaşları anlatan dördlüklerin Karahanlılar devrine ait olduğu mahakkaktır. Böke Budraç kumandasındaki Yabakularla Bekeç Arslan Tigin kumandasındaki Karahanlılar arasında geçen ve Böke Budraç'm tutsak düşmesiyle sonuçlanan savaşta bulunanları Kaşgarlı Mahmud görmüş olduğunu ifade eder (DLT III-227). İşte bu savaşla ilgili olarak Divan'da geçen şu dördlükler ve bunların içinde bulunduğu şiirler doğrudan doğruya Kaşgarlı Mahmud devrine aittir:

Budraç yeme kudurdu "Budraç yine kudurdu,
Alpagutm adırdı Alplarını ayırdı,
Süsin yana kadirdi Ordusunu yine döndürdü,
Kelgeli met irkeşür Gelmek üzere toplarır."

1-144

Tang ata yortalım "Tan atanda yürüyelim,
Budruç kanın irtelim Budruç kanın isteyelim,
Basmıl begin örtelim Basmıl beyini yakalım,
Emdi yiğit yuvulsun Haydi yiğitler toplansın."
III-355

Dîvânü Lûgati't-Türk'teki şiirlerin şâirleri de belli değildir. Şiirlerin pek çoğunun anonim mahsuller olduğu kabul edilmektedir. Karahanlı devrinde yazılmış bulunanların ferdî mahsuller olması, fakat Kaşgarlı tarafından şâirlerinin zikredilmemiş bulunması mümkündür. Kaşgarlı Mahmud'un "bir Türk şâirinin adı" kaydıyla (DLT III-238) zikrettiği tek Türk şâiri Çu-çu'dur. Fakat bu şâir hakkında ne başka bir bilgi, ne de şiirlerinden örnek vardır. Divan'daki şiirlerden bâzılarının Çu-çu'ya âit bulunması muhtemeldir.

Şiirlerin büyük bir çoğunluğu dördlüklerden meydana gelmektedir ve bunların büyük ekseriyeti 4+3 duraklı 7'li hece vezniyle yazılmıştır. Tangutlar'la savaşı ve kurt avını anlatan dördlüklerin 4+4 duraklı 8'li hece vezni ile yazıldıkları görülmektedir. Birkaç dördlük, meselâ bilgi ile ilgili üç dördlük ve "dedim-dedi" şeklindeki iki dördlük 6'lı hece vezniyle yazılmıştır. Tat (Budist Uygur) ile ilgili bir dördlükte ise 5'li hece vezni kullanılmıştır. Buna göre Divan'daki hakim vezin 4+3=7, ikinci derecede kullanılan vezin ise 4+4=8'dir. Bu vezinlerin kopuza çok uygun olduğu ve bu vezinlerindeki dördlüklerin kopuzla çalınıp belli makamlarla söylendiği muhakkaktır. Nitekim Kâşgarh, "küg" kelimesine hem vezin, hem de makam mânâsı vermektedir (DLT III-131). Av ve eğlence sahnesini anlatan bir dördlükteki "kügler kamug tüzüldi" mısrası, kopuzlarla makamların ayarlandığını ve bu şiirlerin okunduğunu ifade etmektedir. "Küy" kelimesinin Türkistan'da hâlâ makamlarla okunan şiirler için kullanılması, Anadolu ve Azerbaycan'da da "ayak" kelimesinin hem şiirin kafiyesini (çoğu defa vezinle birlikte kafiyeyi), hem de sazla çalınan makamları ifade etmesi dikkat çekicidir.

Dördlükler koşma tarzında kafiyelenmiştir. Yani her dördlüğün ilk üç mısrası kendi arasında, dördüncü mısralar da kendi aralarında kafiyelenmiş bulunmaktadır. Böylece dördüncü mısralarda bulunan şiirin ortak kafiyesi (ayağı) ile dördlükler birbirine bağlanmış olmaktadır. Hemen hemen daima yarım kafiye ve eklerden meydana gelmiş redifler kullanılmıştır.

Dördlüklerin çoğu savaşla ilgilidir. Savaşlar çok hareketli bir dille ve fevkalâde canlı sahneler halinde anlatılmaktadır. Otağlar kurulmakta, tuğlar dikilmekte, davullar kösler vurulmakta, erler seçilmektedir. Atların kuyrukları düğümlemekte, yiğitler "beçkem" denen ipek kumaştan san-

caklarını takınıp alını akıtmalı atlarıyla ileri atılmakta, yırtıcı kuşlar gibi süzülerek düşmanın tepesine inmektedir. Yaylar çekilip kırımlar kurulmakta, oklar havada uçmakta, kalkan ve süngü sesleri birbirine karışmaktadır. Düşman bazan çevre çevrilmekte, atlardan inilip göğüs göğüse düşmektedir. Yiğitler öfke ve kinle bakışıp kaynamakta, sakallar çekişilmekte, yerlerde başlar yuvarlanmakta, boyunlar kırılıp erler boğazlanmakta, vücut kabı delik deşik edilmekte, düşman ot gibi biçilmekte, boyunlardan kızıl kan su gibi sağılmakta, üzerlerinde kuruyan kandan kılıçlar kınlara güçlkle sokulmaktadır. Haynık savaşı naraları atılmakta, düşmanın ismi bağrılarak "Utar! Al!" diye kılıçlar indirilmekte, "artık beni kim tutar?" diye gürlenerek meydan okunmakta, sırt sırta verilip güçler birleştirilmekte, yüksek sesle Övgüler düzülüp güç kazanılmakta, arslanlar gibi kükreyen yiğitler düşman başlarını doğramaktadır. Kâfir şehirlerine girilmekte, Burkan tapmakları yıkılmakta, Buda heykelleri kırılıp kırılmaktadır. Bazan sahte ric'atle düşman aldatılmakta, bazan soğuk bir gecede yapılan ani baskınla düşman gafil avlanmaktadır. Böbürlenen ve barışı kabul etmeyen düşman tepelenmekte, altını gümüşü yağmalanmakta, erleri atları ganimet alınmakta, ölüm zehrini tatmayanlar tutsak edilerek utanç içinde bırakılmaktadır. Yenilenler ayıplanmakta, tutsakların utançtan başlan eğilmektedir. Utançla yaşamaktansa mal mülk yığılıp fidiye olarak verilmekte, tutsaklıktan kurtulunmak istenmektedir. Savaşı kazananların baht güneşi doğmakta, yenilenlerin doğmuş güneşi batmaktadır.

Bir başka savaşta Karahanlıların karşısında Yabaku-Basmıl-Çomul ittiakı vardır. Yabakuîarm başında Böke Budraç, Karahanlıların başında ise Gazi Bekeç Arslan Tigin bulunmaktadır. Aradaki sınırın İrtiş ırmağı olduğu anlaşılıyor. İrtiş kıyılarındaki Karahanlı uç kuvvetlerini basmışlardır. Karahanlıların müttefikleri ise onları kışkırdıkları için yardıma gelmemişlerdir. Bu savaş sıcak bir günde, bunaltıcı güneş altında olmuştur. Karahanlıların İrtiş kıyısında oturan boyları, muhtemelen Yemekler, mukabil hücumu hazırlanmakta, fakat hakani ve ondan gelecek yardımı beklemektedirler. Bu arada "biçgas" denilen ve hakana bağlı kalacaklarını ifade eden bir ant metni kaleme alıyorlar. Basmıllar toplanıp Bekeç Arslan Tigin'e doğru harekete geçiyorlar. Ka-

rahanlı kuvvetleri ise geceleyin kalkıp Yamar suyunu geçiyor, şafakla birlikte Böke Budraç'ın ve Basmıl beyinin peşine düşüyor. Kâşgarh Mahmud Böke (Büke) maddesinde (DLT-III-227) Budraç'ın 700.000, Arslan Tigin'in 40.000 askeri olduğunu yazar. Buna rağmen Böke Budraç yenilmiş ve esir olmuştur. Aynı maddede Kâşgarh, savaşta bulunanları gördüğünü ve onlardan bilgi aldığını kaydeder. Bu bilgiye göre savaş başlayınca Yabakular, başlarının üstünde göğü kaplayan yeşil bir dağ görmüşler. Dağdan kapılar açılmış ve üzerlerine cehennem ateşi yağdırılmış, bunun için yenilmişler. Kâşgarh Mahmud bunu Peygamberimizin mucizesi, yardımı olarak yorumluyor. Bugün de yaşayan "savaşlarda yeşil sarıklıların yardıma gelmesi" inançlarının daha o zaman mevcut olduğu anlaşılıyor. Bu bilgilerden savaşın Kâşgarh Mahmud devrinde vuku bulduğu ve Yabakuîarm müslüman olmadıkları da ortaya çıkıyor.

Karahanlı-Tangut savaşında ilk muharebe Tangutlarla Karun Sini şehri arasında cereyan etmiştir. Karun Sirtı, Tangut ülkesi ile Çin arasında bir şehirdir. Karun Sirtı halkı muhtemelen, Tangutlara karşı Karahanlılarla ittifak yapmışlardı. Tangutlar Katun Sini şehri halkını hile ile mağlup ettiler. Karahanlılar ise müsait bir fırsat kollayarak Tangutları soğuk bir günde arkadan bastılar; askerlerini esir ederek, atlarını ganimet aldılar.

Türk şiirinin en eski örneği olan Alp Er Tonga sagusundaki dörtlüklerde, bu büyük Türk kağanının ölümü üzerine duyulan üzüntü ve ardından yapılan yoğ töreni kısa, canlı, veciz ifadelerle anlatılmıştır. Büyük bir destanın parçası olması kuvvetle muhtemel bulunan bu şiirde pek çok dörtlüklerin eksik olduğu muhakkaktır. Bu eksiklere rağmen şiirde başlıca iki tema kuvvetle hissedilmektedir. Temalardan biri dünyanın bozulmasıdır. Karahanlı devrinin diğer eserlerinde, Kutad gu Bilig ve Atabet ül-Hakaayık'ta ve daha sonraki Türk şiirinde çok rastlanan bu tema, burada Alp Er Tonga'nun Ölümüyle ilgilendirilmiştir. Bu efsanevi Türk hükümdarının ölümü, Türk içtimaî bünyesinde ve Türk ruhunda o kadar büyük ve derin tesirler bırakmıştır ki "dünyanın bozulması" gibi her devirde görülen âlemşümül bir ruh hali, onun ölümünün neticesi olarak kabul edilmiştir. Alp Er Tonga'nun ölümüyle "dünya erden boşalmış", faziletler çürüyüp bozulmuş, bilge ve bilgin insanlar yoksullaşmış, buna karşılık kötü ve zayıf kimseler güçlenmiştir. Bunları dü-

şÜnüp geçmiş günleri hatırlamakla şairin içi yanıyor, kapanmış olan yarası açılıyor. İkinci tema, "yoğ" törenidir. Atlarına binmiş olan Türk erleri, Alp Er Tonga'nın nâşının bulunduğu çadırın etrafında çılgınlar gibi dönmektedirler. Kurtlar gibi ulumakta, yakalarını yırtıp yüzlerini kılıçlarla parçalamaktadırlar. Islık ve acı feryat sesleri birbirine karışmakta, yüzlerden akan kanla gözlerden akan yaş, kaşı gözü örtmektedir. Koşmaktan atlar iyice yorulmuş, acıdan ve saç baş yolmaktan erler hasta gibi olmuş, yüzleri sararıp safran sürülmüşe dönmüştür. Üçüncü ve dördüncü kit'alarındaki buy oğ tasviri, şairin müşahadesine dayanır. Öyle anlaşılıyor ki yoğ sırasında şair de kopuzunu eline almış, bir taraftan gördüğü acı manzarayı tasvir etmiş, diğer taraftan içindeki ızdırap duygularını, dünyanın sahipsiz kalması şeklinde dile getirmiştir. Müteakip asırlarda destan şairleri tarafından durmadan beslenen bu ilk dörtlüklere "dünyanın bozulması" ile ilgili kıt'alar eklenmiş, böylece destan zenginleştirilmiştir. Şayet destanın bütünü elde bulunsaydı, bu saguda daha ne gibi motiflerin ve temaların yer aldığını görmek mümkün olacaktır.

Dîvânü Lûgati't-Türk'teki bir başka küçük ağıt çok sadedir. Ölen beyin; düşmanları püskürttüğü, cömert olduğu, kışın bile sofrasının açık bulunduğu sade bir dille anlatılmıştır.

Divan'daki dörtlüklerde ikinci derecede önem taşıyan konu bahardır. Baharın gelişi ve tabiatın canlanması fevkalâde renkli ve coşkun bir üslûpla anlatılır. Karlar erir, seller akar, mavi bulutlar gökyüzünde kayık gibi yüzerler. Dağlar, ovalar yeşerir, sanki yer yüzüne yeşil döşek yayılır. Tomurcuklar birbirlerine dolanıp patlarlar; inci kabı açılmış gibi olur. Bin bir çiçek al, sarı, mor renkleriyle dünyayı doldurur. Misk kokulan etrafa saçılır, kurtlar kuşlar çiftler çiftler etrafa yayılır. Yer yüzü âdeta cennete döner. Bu manzarayı görenler, kış bir daha gelmeyecek, hayvanlar artık inlerine girmeyecek sanır. Gök yüzünde parlak ay yükselir, etrafında hâleler dolanır. Ara sıra rüzgâr eserek gelir; bulutlar kümelenip beyaz ağlarından yağmur yağdırırlar. Sular iyice kabarıp, göller köpürür. Dünya iyice ısınır. Dağ keçileri, kulanlar, ceylanlar, geyikler zıplayıp oynaşarak yaylaya doğru koşarlar. Sığırlar, boğalar böğrüşür. Atlar kısarak sürülerinin içine dalıp kişnerler, sürüdeki hayvanlar sevinç içinde birbirlerini ısırıp oynayırlar. Beyler, bol otlarla beslenmiş semiz atlara binip dolaşır. Koçlar tekeler sürüden ayrılır, ko-

yunların keçilerin sütleri sağılır, oğlaklarla kuzular birbirlerine karışır.

Pastoral şiirin bu harikulade örneklerinde hiç mübalâğa yoktur. Türklerin bozkır hayatını renklendiren ve canlandıran otlar, çiçekler ve hayvanlar birkaç küçük benzetme ile, çok tabii manzaralar halinde tasvir edilmişlerdir. Buradaki bahar tasviriyle Kutad gu Bilig'in başında yer alan bahar tasviri arasındaki benzerlik, aynı hayatın ve tabiatın aksi olmaktan doğar.

Av eğlencelerini anlatan bir şiir de aynı şekilde bozkırdaki Türk hayatının canlı sahnelerini verir. Ağzı kaza benzer sürahiler, içki dolunca göze benzer kadehler dizilmiştir. Şairler kopuzlarıyla en güzel parçaları çalmaktadır. Gam keder bir yana atılmış, dostlar sevgililer neş'e içinde eğlenmektedir. İçki içilip haykırılmakta, arslanlar gibi kükrenilmekte, oyunlar oynayıp zıplaniılmaktadır. Obanın gençleri, bir yandan ağaçları sallayıp yemiş toplamakta, bir yandan kulan geyik avlamaktadır. Doğan ve tazılarayla ava çıkan gençler, domuz ve tilki sürmekte, yakalanan avlar tazıların dişleri arasında obaya getirilmektedir. Bir kısım gençler binilmemiş taylara binip onları sakinleştirmeye çalışmaktadır. Eğlence bayrama dönüşmüştür; gençlerin başarıları beklenmekte, onlarla övünülmektedir.

Bu şiir, yılın belli zamanlarında tekrar edilen bir geleneği anlatıyor gibidir. Anlaşıldığına göre bahar mevsiminin belli bir zamanında, av mahallinde toplanan oba bir yandan eğlenmekte, bir yandan da gençleri meyve toplamak, av avlamak gibi işlere alıştırmaktadır. Hiç binilmemiş tayları gençler terbiye ederek binek atı haline getirmektedir. Bu işler gençler arasında bir nevi yarış gibi olmakta, başarı gösterenlerle övünülmektedir.

Geceleyn bir kurdun peşine düşmüş yiğidi anlatan şiirde birkaç dörtlük içinde kurdun âni yakalanışının hızını buluruz. Kara kızıl börüyü görür görmez avcı katı yayını kurmuş, fakat kurt tepeyi aşivermiştir. Avcının atı ileri atılmış, yüzer gibi koşarak kurdu kovalamaya başlamıştır. Bu arada göğü bulutlar kaplamış, yağmur ve dolu bastırmıştır. Uzun bir kovalamacadan sonra kurdun gücü tükenmiş, yağmur altında ıslanan zavallı kurt, avcının karşısında titremeye başlamıştır. Fakat çare yoktur. Avcının köpeği âni bir hamleyle kurdun boğazını yakalayarak onu yere çalmış ve boğmuştur.

Aşk ve sevgili hasretiyle ilgili iki şiirde lirizm hakimdir. Baygın gözlü, siyah benli, güzel yüzlü sevgilisini kaybeden âşğın gözlerine uyku girmez, içi hasretle yanar, benzi solar, gözlerinden akan kanlı yaşlar deniz gibi olur, üzerinde kuşlar uçar. Her iki şiirde de sevgilinin hayali bir an için âşğâ görünüyor, ona gözüyle işaret ediyor. Bu bir anlık hayal âşğâ ilâç gibi gelmiş, onu âdeta iyileştirmiştir. Fakat hayal bir yolcu gibi kaybolmuş, donup kalan zavallı âşık tekrar kederlere boğulmuştur. Bir dörtlükte ise çok canlı bir aşk sahnesi vardır. Evin içinde iki sevgili oynar. Erkeğin gönlü kaynar, kız boyun kırarak nazla onun üstüne gelir. Bu aşk oyununda erkek yorgun düşmüştür.

Bu iki aşk şiirinden "kaçar" kafiyeli olan dört dörtlük, Oğuzlardan veya Kıpçaklardan derlenmiştir, onlara aittir.

"Hilekâr Ortak" diye adlandırdığımız şiir, konusunun farklılığıyla dikkati çeker. Bu şiirde, aynı zamanda dönür olan iki ortak birinin diğeri aldatması konu edinilmiştir. Hilekâr ortak, dönürünün koyunlarını, atlarını, cariyeye ve kölelerini alıp götürmüş (muhtemelen eksik göstermiş), "biste" denilen bir aracıyla malların onda birini ona vermek suretiyle anlaşarak ortağını aldatmıştır. Kandırılan ortak, onunla tanışıp hısmılık ve ortaklık kurduğuna pişman olmakta, başkalarını da ikaz etmektedir.

Turgut Günay'm "Türk Halk Şiirinde İlk Değişme Örnekleri" adlı makalesinde (*) ortaya koyduğu gibi atışma ve dedim-dedi tarzlarının en eski örnekleri de Divan'daki dörtlükler arasındadır. Dedim-dedi tarzına ait iki dörtlük vardır. "Aydum" ve "aydı" kelimeleriyle başlayan bu dörtlüklerin konusu aşktır. Atışma ise sekiz dörtlükten ibarettir ve kışla yaz arasında geçmektedir. Kış ile yazın çektiği ve birbirlerine hünerlerini anlatarak yenişmeye çalıştığını anlatan ilk iki dörtlük giriştir. Ondandır üç dörtlük kışın ağzından, üç dörtlük de yazın ağzından karşılıklı olarak verilmektedir. Mevsimler bir yandan kendi müsbet vasıflarını, bir yandan rakiplerinin menfi vasıflarını sayarak galip gelmeye çalışmaktadırlar. Kışa göre insanlar ve hayvanlar kış gelince dinleşip iyileşir; yılanlar çiyenler ise yazın çıkar. Yaza göre yoksullar kışın soğğundan titreşir, güzel sesli kuşlar ise yazın çıkar. Edebiyatımızın bu ilk

atışma örneğinde mevsimler konuşturulmak suretiyle intak yapılmaktadır.

Dîvânü Lûgati-t-Türk'teki dörtlükler üslûp bakımından kısa, veciz ve yoğun olmalarıyla dikkati çekerler. 7-8 hecelik mısralardan meydana gelen ufacık dörtlüklere bazan bir savaş sahnesinin heyecanlı vuruşmaları, bazan canlanan bir tabiatın bütün güzellikleri, bazan bir aşk sahnesinin işveli oyunları sığdırılmıştır. O zamanın Türk dinleyicisine belki de hemen kendilerini açveren bu dörtlükler, asırlar sonra canlılıklarından pek fazla birşey kaybetmemelerine rağmen bazan güçlkle çözülmektedirler. Kâşgarlı Mahmud hiçbir şiiri bütün olarak vermemiştir. Her dörtlük başka bir kelimenin örneği olarak geçmekte ve farklı yerde bulunmaktadır. Ancak konu birliği ve dördüncü mısralarda bulunan şiirin ortak kafiyesi, aynı şiirlere ait dörtlükleri bir araya getirmeye imkân vermektedir. Dörtlükler sıralanınca şiir daha iyi anlaşılabilir, bütün manzara canlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un "Yabakularla yapılan savaşı anlatıyor, esir olan bir beyi anlatıyor, baharı anlatıyor..." şeklindeki izahları da şiirlerin anlaşılmasında önemli ip uçlarıdır.

Dîvânü Lûgati-t-Türk'teki bazı şiirler beyitler halindedir. Çoğu aruzla yazılmıştır, aruzun "müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün", "mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilâtün" ve "mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilün" vezinlerine ait örnekler daha fazladır. Bunların yanında "feilâtün feilâtün fâilün", "fâilâtün fâilün", "fâilâtün fâilâtün fâilün" gibi vezinler de görülür.

Beyitler çoğunlukla musarrâdır, yani mısraları birbirleriyle kafiyelidir. Hatta musarrâ gazelerde olduğu gibi aynı kafiyenin birkaç beyit devam ettiği görülür. Umumiyetle yarım kafiye ve eklerden meydana gelmiş redif kullanılmıştır. Birinci mısraı serbest olan beyitler çok azdır.

Divan'daki beyitlerde umumiyetle âşıkane ve hikemî konular işlenmiştir. Hamasî ve pastoral konulara ait beyitler daha azdır. Bir kasidede ait üç beyitte ise hizmetinde bulunan sultan övülür. Beyitlerde, dörtlüklerdeki coşkunluk, akıcılık ve tasvir gücü görülmez. Vezin bakımından da pek çok hatalara rastlanır.

(*) Şükrü Elçin Armağani, Ankara, 1983, s.43-46.

Dıvânü Lûgati't-Türk'ten:

Savaş

Kurvi çuvaş kuruldu
Tuğum tikip uruldu
Süsi otun uruldu
Kançuk kaçak ol tutar 1-195

**Hakan otağı kuruldu
Tuğ dikildi kös vuruldu,
Düşman ot gibi biçildi
Beği benden nasıl kaçar?**

Eren arıg örpeşür
Öçin kekin irteşür
Sakal tutup tartışur
Köksi ara ot tüter 1-230

**Erler yaman kabarrı,
Öçle kinle bakışır
Sakal tutup çekişir
Gögüsler ateş tüter.**

Alplar arıg alkışur
Küç bir bir üze alkaşur
Bir bir üze alkaşur
Edgermedip ok atar 1-237

**Alplar yaman vuruşur,
Sırt verilir, güç birleşir,
Övgü övgüye karışır,
Ölümü unuttur, ok atar.**

Öpkem kelip ogradım
Arslanlayu kükredim
Alplar başın togradım
Emdi meni kim tutar 1-125

**Öfkem gelip uğradım,
Arslan gibi kükredim,
Alplar başın doğradım,
Şimdi beni kim tutar?**

Tokış içre urıştım
Ulug birle karıştım
Tüküz atın yarıştım
Aydım emdi al Utar 1-367

**Savaş içre vuruştım,
Ulularla karıştım,
Akıtmalı atla giriştim,
Bağırdım: Al! Utar!**

Alp erenni ödürdüm
Boynm arung kadirdim
Altun kümüz yüdürdüm
Süsi kaim kim öter 1-370

**Düşman erini dağıttım,
Onların boynunu kırdım,
Altın gümüş yağma ettim,
Askeri çok, kim geçer?**

Küçi tengi tokıştı
Oguş konum okuştı
Çerig tapa yakıştı
Bizge kelip öç öter 11-103

**Son gücüne dek vuruştı,
Evi obayı çağırdı,
Askere doğru yaklaştı.
Bize gelip öç ister.**

Tıvraklamp seğırtti
Erin atm yögürti
Bizni kamuğ angıttı
Andağ süge kim yeter 11-274

**Yiğitlenip seğırtti,
Er atmı koşturdu,
Hepimizi şaşirtti,
Bu orduya kim yeter?**

**Tımı yeme öçükti
Eri atı içikti
İşı takı çölükti
Sözün anmğ kim tutar 11-118**

**En sonunda yoruldu,
Er atı esir alındı,
Hali perperişan oldu,
Artık sözünün kim tutar?**

Kanı akıp yuşıldı
Kabı kamuğ teşildi
Ölüğ bile koşıldı
Togmış küni üş batır 11-128

**Kanı akıp fışkırtdı,
Yücudu hep deşildi,
Ölülerle koşuldu,
Doğmuş güneşi batır.**

Yabaku'larla Savaş

Budraç yeme kudurdu
Alpagutn adırtdı
Süsin yana kadırdı
Kelgeli met irkeşür 1-144

**Budraç yine kudurdu,
Alpların ayırdı,
Ordusunu yine döndürdü,
Gelmek üzre toplaşır.**

Usıtgan kuyaş kapsadı
Umunçlug adaş tepsedi
Ertiş suvın keçsedi
Budun anın ürküşü 1-155

**Bunaltıcı güneş bastırdı,
Umulan dost bizi kıskandı,
Düşman İrtiş'i geçmeğe kalktı,
Millet onun için ürküşür.**

Ertiş suvı Yemigi
Sıtgap tutar bileği
Kür met anmğ yüreği
Kelgeli met irkişür 1-325

**İrtiş suyu Yimeği,
Sıvadılar bileği,
Pektir onun yüreği,
Gelmek için toplaşır.**

Kelse apang terkenim
İtilge met türkünim
Yadılmağay terkinim
Emdi çerig çerğüşür 1-442

**Gelse eğer hakanım,
Tamamlanır birliğim,
Dağılmaz obam evim,
Şimdi asker dizilir.**

Bıçgas bitig kılurlar
And key yeme birürler
Handın basut tiler
Basml Çomul tirkeşür 1-459

**Ant bitiği yazıyorlar,
Bağlılık andı içiyorlar,
Handan yardım diliyorlar,
Basml Çomul toplaşır.**

Basmıl süsin komıttı
Barca kelip yumıttı
Arslan tapa emıttı
Korkup başı tezgınür 11-312

**Basmıl ordusu coştı,
Hepsi gelip topladı,
Arslan'a doğru koştu,
Korkup başları dolamır.**

Tünle bile köçelim
Yamar suvın keçelim
Terngük suvın içelim
Yuvka yağı ovulsun II-5

**Geceleyin göçelim,
Yamar suyunu geçelim,
Kaynak sudan içelim,
Yufka düşman didilsin.**

Tang ata yortalım
Budruç kanın irtelim
Basmıl begin örtelim
Emdi yiğit yuvulsun III-355

**Tan atanda yürüyelim,
Budruç kanın isteyelim,
Basmıl beyini yakalım,
Haydi yiğitler toplansın.**

Kıkrıp atıp kemşelim
Kalkan süngün çumşalım
Kaynap yan yumşalım
Katğı yağı yuvılsun 1-441

**Haykmp atı sürelim,
Kalkan süngü vuralım,
Kaynayıp yine duralım,
Katı düşman yumşasm.**

Tegre alıp egrelim
Atm tüşüp yügrelim
Arslanlayu kükrelim
Küçi aning kevüsün 11-13.

**Çepe çevre kuşatalım,
Attan inip koşuşalım,
Arslan gibi kükreyelim,
Gücü onun gevşesin.**

Alp Er Tonga Sagusu

Alp Er Tonga öldi mü
İsiz ajun kaldı mı
Ödleğ öçin aldı mı
Emdi yürek yırtılır 1-41

**Alp Er Tonga öldü mü,
Kötü dünya kaldı mı,
Zaman öcün aldı mı
Artık yürek yırtılır.**

Ödleğ yarag közettı
Ogrı tuzak uzattı
Begler begin azıttı
Kaçsa kah kurtulur 11-233

**Felek fırsat gözettı,
Gizli tuzak uzattı,
Beyler beyin şaşırttı;
Kaçsa nasıl kurtulur?**

Ulşıp eren börleyü
Yırtıp yaka ırlayı
Sıkırıp üni yurlayı
Sıgtap közi örtülür 1-188

**Uludu erler kurtça,
Bağırıp yırtılar yaka,
Çığırıldılar ıslıkla,
Yaştan gözler örtülür.**

Ödlek arıg kevređi
Yunçıg yavuz tavradı
Erdem yeme savradı
Ajun begi çertilür 111-41

**Zamane hep bozuldu,
Zayıf tembel güçlendi,
Erdem yine azaldı,
Acun beyi yok olur.**

Bilge böğü yunçıdı
Ajun atı yençıdı
Erdem eti tmçıdı
Yerge tegip sürtülür III-303

**Bilge bilgin yoksul oldu,
Acun atı azgın oldu,
Erdem eti çürük oldu,
Yere değip sürtülür.**

Ağıt

Erdi aşın taturgan
Yavlak yağıg katargan
Boynın tutup kadirgan
Bastı ölüm ahtarı 11-74

**Konuk doyuran idi,
Düşman püskürten idi,
Boynun tutup kıran idi;
Ölüm bastı, yere çaldı.**

Erdi aşın taturgan
Yavlak yağıg kaçurgan
Ograk süsin kaytargan
Bastı ölüm ahtarı 1-515

**Konuk doyuran idi,
Düşman kaçırın idi,
Ograğı püskürten idi;
Ölüm bastı, yere çaldı.**

Bahar Geldi

Yay baruban erküzi
Aktı akm munduzı
Togdı yaruk yulduzı
Tıngla sözüm külgüsüz 1-96

**Bahar geldi, kar suları
Aktı delice selleri;
Doğdu seher yıldızı,
Dinle sözüm, gülünmez.**

Ağdı bulıt kükreyü
Yağmur tolı sekriyü
Kalık anı ükriyü
Kanca barur belgüsüz 1-354

**Çıktı bulut, gürlüyor,
Yağmur, dolu yağıyor,
Rüzgâr onu sürüyor,
Nereye gider bilinmez.**

Kurt kuş kamug tirildi
Erkek tisi tirildi
Özgür alıp tarıldı
Ymka yana kirküsüz III-6

**Kurt kuş hepsi dirildi,
Erkek dişi derildi,
Bölük bölük dağıldı,
Artık ine girilmez.**

Türlüg çeçek yarıldı
Barçın yadım kerildi
Uçmak yeri körüldi
Tumlug yana kelgüsüz 1-119

**Türlü çiçek yarıldı,
İpek döşek serildi,
Cennet yeri görüldü,
Soğuklar geri gelmez.**

Kış ile Yazın Atışması

Kış yay bile tokuştu
Kıngır közün bakıştı
Tutuşkalı yakıştı
Utgalı mat ograşur 1-170

**Kış ile yaz döğüştü,
Düşman gözle bakıştı,
Tutuşmak için yaklaştı,
Yenmek için uğraşır.**

Yay kış bile karıştı
Erdem yasın kurıştı
Çerig tutup küreştı
Oktagalı utruşur 11-97

**Yaz ile kış çekışti,
Hüner yayını kuruştı,
Asker tutup güreştı.
Karşılıklı okıaşır.**

KIŞ:
Kış yaygaru savlayur
Er at menin yavrayur
İğler yeme savrayur
Et yin takı bekrışür III-278

KIŞ:
Kış yaza karşı söyler:
Er, at benimle sertleşir,
Hastahklar iyileşir,
Et ve beden pekleşir.

YAZ:
Tumlıg kelip kapsadı
Kutlug yayıg tepsedi
Karlap ajun yapsadı
Et yin üşüp emrişür 1-463

YAZ:
Soğuk gelip kapladı,
Kutlu yazı kıskandı,
Kar dünyayı kapattı,
Vücut üşüyüp titreşir.

KIŞ:
Sende kopar çadanlar
Kudgu şingek yılanlar
Düg ming kayu tümenler
Kudruk tikip yügrüşür III-367

KIŞ:
Sende çıkar çıyanlar,
Sivri sinek, yılanlar,
Binlerce, on binlerce
Kuyruk dikip koşuşur.

YAZ:
Senden kaçar sundılaç
Mende tmar kargılaç
Tatlıg öter sanduvaç
Erkek tisi uçruşur 1-529

YAZ:
Çayır kuşu senden kaçar,
Kırlangıçlar bende durur,
Bülbül tatlı tatlı öter,
Erkek dişi çiftleşir.

KIŞ:
Öl kar kamug kışım iner
Aşlık tarıg anın öner
Yavlak yağı mende tınar
Sen kelipen tepreşür 11-204

KIŞ:
Yağmur kar kışım yağar,
Yiyecek ekin onunla biter,
Kötü düşman durgun durur,
Sen gelince depreşir.

YAZ:
Balçık balık yoğrulur
Çıgay yavuz yıgrılır
Ernekleleri ogrulur
Odguç bile evrişür 1-248

YAZ:
Balçık çamur karışır,
Yoksul düşkün büzüşür,
Parmakları titreşir,
Kıvılcımla güreşir.

Kurt Peşinde

Kiçe turup yorır erdim
Kara kızıl börü kördüm
Katıg yanı kura kördüm
Kaya körüp baku ağdı 111-219

**Gece kalkmış yürüyordum,
Kara kızıl börü gördüm,
Sert yayımı kuradurdum,
Kurt görüp tepeden ağdı.**

İkılaçım erig boldı
Erig bolgu yeri kördi
Bulut örüp kök örtüldi
Tuman turup tolı yaydı 1-139

**Atım yüzer gibi koştu,
Çünkü koşmak sırasıydı,
Bulut çıktı, gök örtüldü,
Sis yükseldi, dolu yağdı.**

Udu barıp öküş ivdim
Telim yorıp küçi kevdim
Atım birle tegü evdim
Meni körüp yini ağdı 1-167

**Ardından hızla koşturdum,
Güçten düşürüp iyice yordum,
Atım ile yanına geldim,
Beni gördü, tüyü ürperdi,**

itim tutup kodı çaldı
Anmg-tüsin kıra yoldı
Başın alıp kodı çaldı
Boguz alıp tükel bogdı 11-23

**Köpeğim tutup yere çaldı,
Tüyünü koparıp yoldu,
Başını alıp yere çaldı,
Boğazını ısırıp boğdu.**

Aşk

Könglüm angar kaynayu
İçtin angar oynayu
Keldi manga boynayu
Oynap meni argarur 1-225

**Gönlüm coşar kaynaşır,
Evde onunla oynaşır;
Gelip üstüme nazlaşır,
Oynayıp beni yoruyor.**

Bardı közüm yarukı
Aldı özüm konukı
Kanda erinç kanıkı
Ümdi udin odgurur 1-46

**Gitti gözüm ışığı,
Aldı benim ruhumu,
Nerede acep şimdi,
Gözüme uyku girmiyor.**

Üdik mini komıttı
Sakırç manga yumıttı
Könglüm angar emitti
Yüzüm mening sargarur 1-69

**Sevgi beni coşturdu,
Keder bende toplandı,
Gönlüm ona meyletti,
Yüzüm benim sararıyor.**

Kördi meni emleyü
Baktı manga imleyü
Kadga köngül tumlıyu
Kadgu meni turgurur III-295

**İlaç gibi beni gördü,
Gözü ile selâm verdi,
Birden içim donup kaldı,
Keder beni durduruyor.**

Dedim - Dedi

Aydum angar sevük
Bizni tapa nelük
Keçting yazı kerik
Kırlar ediz bedük 1-93

**Dedim: Sevgilim,
Bize nasıl geldin?
Ovaları nasıl geçtin?
Tepeler yüksek, büyük.**

Aydı sening udu
Emgek telim ıdu
Yumşar katıg udu
Könglüm sanga yüğrük 1-110

**Dedi: Senin için
Çok zahmetler çektim;
Kıtlı dağlar yumşadı,
Gönlüm sana yüğrük.**

Bilgi

İdimni öger men
Biligni yüger men
Köngülünü tüger men
Erdem üze türütür 11-243

**Tanrımı överim,
Bilgiyi yığarım,
Gönlümü bağlarım,
Erdem ile dürülür.**

Ulugnı tiler men
Ta varın yüler men
Tilekni bular men
Yilkım angar üplenür 111-89

**Ululuk dilerim,
Malla desteklerim,
Dileği bulurum,
Yilkım ondan yağma olur.**

Biligni irdedim
Bögnünü undurdum
Özümni adırdım
Yalgıl atım yazlınur III-228

**Bilgiyi aradım,
Bilgeyi izledim,
Özümü ayırdım,
Ak yeledi atım çözülür.**

Türk

Kaçan korse anı Türk
Budun anga aydaçı
Mungar tegir ulugluk
Munda naru keslinür 1-352

**Görünce bir Türk
Söyle söyler halk:
Bundadır ululuk,
Bundan gayrıda yok.**

Gece

Yarattı yaşıl çeş
Savurdi örüng kaş
Tizildi karakuş
Tün kün üze yörkenür 1-330

**Mavi firuze yarattı,
Üstüne beyaz taş serpiti,
Dizildi karakuş yıldızı,
Gece, gündüzü dolandır.**

Aşkla ilgili Beyitler

Üdik oti tutunup öpke yürek kagrulur 11-144
Özüm mening budursın oti aning çaklanur 1-513

**Aşk ateşi tutuşunca ciğer yürek kavrulur;
Benim özüm bildircın, onun aşk ateşinde döner.**

Köngli köyüp kanı kurıp ağzı açıp katgurar
Sızguralır üdikler essiz yüzi burkurar 11-188

**Gönlü yanar, kanı kurur; ağzını açıp güler;
Aşktan erimek üzredir, vah yazık, yüzü solar.**

Kızlep tutar sevüglüg adrış küni belgürer
Başlıg közüg yapsama yaşı aning savrukur 11-172

**Gizleyip durduğu aşk, ayrılış günü anlaşılır;
Yaralı gözü kapama, onun yaşı savrulur.**

Hikemî Beyitler

Erdi uza erenler erdem begi bilig tag
Aydı öküş öğütler könglüm bolur angar sag 1-89

**Geçmişte vardı erenler, erdem beyi, bilgi dağıdı;
Söylediler çok öğütler, andıkça gönlüm sağaldı.**

Bardı eren konuk körüp kutka sakar
Kaldı yavuz oyuk körüp evni yıkar 1-85

**Gitti misafiri uğur sayan erler Kaldı
kötüler, hayal görse evin yıkar.**

Algıl öğüt mendin oğul erdem tile
Boyda ulug bilge bolup bilging ula 1-51

**Ey oğul, benden öğüt al, erdem dile;
Halk içinde ulu bilge ol, bilgin yayıla.**

Öç kek kamug kişining yalmguk üze alım bil
Edgülüküg ugança eliging bile telim kil 1-44

**Öç, herkesin insan üzerindeki borcudur, bil;
İyiliği elin yettiği ölçüde çok kıl.**

Körklüg tonug özüngke tatlıg aşıg adınka
Tutgıl konuk ağırlıg yadsun çavmg budunka 1-45

**Güzel giyimi kendine, tatlı aş başkasına;
Konuğa itibar et, yayılsın ünün buduna.**

Kışka itin kelse kah kutlug yay
Tün kün keçe alkmur ödleke bile ay 1-82

**Kışa hazırlan gelse de kutlu yaz,
Tükenir zaman ve aylar geçmekle gece gündüz.**

Erdem tile öğrenüpen bolma küvez
Erdemsizin öğünse engmegüde enger 1-252

**Erdem dile, öğrenerek olma mağrur,
Erdemsiz öğünse de imtihanında şaşar.**

Kut kıvıg birse idim kulmga
Künde ışı yüksepen yokar ağar 1-320

**Kut devlet verse Tanrım kuluna,
Her gün işi yükselip yukarı çıkar.**

